

<https://doi.org/10.26565/2218-2470-2023-13-04>

УДК 316.654:613.2:[373.091.217:642.5](477.54)

Нікулін В'ячеслав Сергійович

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент закладу вищої освіти кафедри політичної соціології

соціологічного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,

е-mail: v.s.nikulin@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-0641-2746>

Кізілов Олександр Іванович

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент закладу вищої освіти кафедри методів соціологічних досліджень

соціологічного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,

е-mail: a.kizilov@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-8692-8691>

Яшкіна Дар'я Дмитрівна

старший лаборант кафедри політичної соціології

соціологічного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна,

е-mail: yashkinadarya96@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4454-4555>

СОЦІАЛЬНИЙ ПОПИТ НА ЗДОРОВЕ ХАРЧУВАННЯ УЧНІВ В УКРАЇНІ: ПРИКЛАД ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ¹

У статті розглядається питання здорового харчування в Україні, а саме суспільний запит на здорове харчування і, як наслідок, запит на реформування системи харчування. У центрі уваги дослідження – учні, що було зроблено з кількох причин: харчові звички формуються у шкільному віці та стають основою ставлення до харчування у дорослому віці; учні – соціальна група, на яку особливо впливають медіа-маркетингові технології та рекламна індустрія. Маркетинг у ЗМІ переважно пропагує фастфуд та інші види шкідливої їжі, що суперечить формуванню здорового способу життя. Департаментом науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації спільно з Харківським

Як цитувати: Нікулін В. С., Кізілов О. І., Яшкіна Д. Д. Соціальний попит на здорове харчування учнів в Україні: приклад Харківської області // SOCIOПРОСТІР: міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. 2023, № 13. С. 31–38. <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2023-13-04>

In cites: Nikulin, V., Kizilov, O., Yashkina, D. (2023). Social demand for Healthy Food for pupils in Ukraine: Case of Kharkiv region. *SOCIOPROSTIR: the interdisciplinary online collection of scientific works on sociology and social work*, 13, 31-38. <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2023-13-04> [in Ukrainian].

© Нікулін В. С., Кізілов О. І., Яшкіна Д. Д., 2023

¹ Стаття є прямим перекладом статті (деякі частини статті були скорочені при перекладі, але це не вплинуло на зміст): Nikulin, V., Kizilov, O. and Yashkina, D. (2021) Social demand for Healthy Food for pupils in Ukraine: Case of Kharkiv region. *Proceedings of the International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021)*, 617, 21-26. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.211218.004>.

національним університетом імені В. Н. Каразіна проведено анкетування учнів 8-11 класів закладів загальної середньої освіти Харківської області щодо їх харчування в школі та вдома.

Онлайн-опитування учнів тривало з 10 березня по 12 квітня 2021 року. Опитування батьків та вчителів учнів проводилося з 26 квітня по 1 липня 2021 року. В статті аналізуються результати дослідження харчування в школах Харківської області за кількома напрямками: достатність, доступність шкільного харчування, звички та ставлення. Одним з основних висновків, яких дійшли автори, є висновок про наявність попиту на здорове харчування в школах та покращення шкільного раціону харчування. Такий висновок поставив наступне дослідницьке питання: як можна задовольнити цей попит. Проте це питання є системним, а отже його план його вирішення повинен включати інтереси всіх зацікавлених сторін. Базуючись на спільних напрямках концепції сталого розвитку та теорії соціальної згуртованості, автори пропонують впровадження інноваційних живих лабораторій. Інноваційні лабораторії спрямовані на залучення споживачів до оцінки продуктів та послуг на ряду із іншими стейкхолдерами. Стаття опублікована в рамках проекту «Стимулювання трансформації міської продовольчої системи шляхом впровадження інноваційних живих лабораторій» (FUSILLI) за грантовою угодою № 101000717 (HORIZON2020).

Ключові слова: *здорове харчування, харчування учнів, соціальний попит, сталий розвиток, соціальна згуртованість, Food2030, живі лабораторії.*

Дана стаття присвячена визначенню наявності чи відсутності соціального попиту на здорове харчування. Оскільки формування харчових звичок починається з народження [2] і продовжується в процесі соціалізації, звернемо увагу на такий важливий чинник формування уявлень про здорове харчування, як школа та шкільне харчування. У шкільному віці у дітей формуються самостійні харчові звички; вони особливо сприйнятливі до впливу реклами фастфуду та інших видів «нездорової» їжі. Водночас харчові звички також починають формуватися під впливом соціального середовища: їсти те їжу, яку їдять лідери думок тощо. Відповідно, **метою даної статті** є характеристика соціального запиту на докорінну трансформацію шкільного харчування.

Методологія дослідження. Департаментом науки і освіти облдержадміністрації спільно з Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна проведено анкетування учнів 8-11 класів закладів загальної середньої освіти Харківської області щодо їх харчування в школі та вдома. Онлайн-опитування учнів тривало з 10 березня по 12 квітня 2021 року. Опитування батьків та вчителів учнів проводилося з 26 квітня по 01 липня 2021 року. Онлайн-опитування проводилось за допомогою платформи онлайн-опитування LimeSurvey-3. Це кількісне (стандартизоване) комп'ютерне веб-опитування (CAWI). Респонденти мали можливість анонімно взяти участь в опитуванні за допомогою комп'ютера чи гаджетів. Посилання на онлайн-анкету відділи освіти надали школам та розповсюдили серед учнів 8-11 класів. Обсяг генеральної сукупності становить 68486 учнів 8-11 класів шкіл Харківської області. Вибірку формували методом основного масиву. Обсяг вибірки учнів – 14 тис. респондентів (20,44% від усіх учнів 8-11 класів області). Обсяг вибірки батьків – 9111 респондентів, педагогів – 4327 респондентів. Для отримання максимально точної картини стану справ у сфері харчування учнів Харківської області результати дослідження проаналізовано за

трьома основними напрямками: організація шкільного харчування, оцінка шкільного харчування учнями/батьками/ вчителів, здорове харчування в житті учнів.

Організація шкільного харчування. По-перше, слід зазначити наявність міцної організаційної бази шкільного харчування. Майже всі школи області (99%) мають свою їдальню, значна частина з них (44%) окрім їдальні має буфет. Проблемними в цьому плані є деякі школи в селах: за результатами дослідження, 4% учнів сільських шкіл відзначили відсутність їдальні чи буфету. Водночас, навіть якщо є їдальня чи буфет, значна частина учнів ними не користується. Загалом серед учнів шкіл (де працюють їдальні чи буфети) частка «відмовників» становить 18%. Близько половини учнів (49%) харчуються в шкільних їдальнях або буфетах щодня, 16% - не щодня, але часто, 17% - іноді. Існують значні відмінності у «популярності» шкільних їдалень між Харковом (лише 10% учнів не користуються їхніми послугами) та областю (у селах 22% учнів ніколи не харчуються в шкільних їдальнях, а в містах і селищах) області частка таких учнів сягає 28%). Більше половини учнів Харкова (57%) та сіл області (51%) щодня користуються послугами шкільних їдалень або буфетів. Водночас у містах області частка таких осіб становить лише третину (34%). Серед учнів, які харчуються в шкільних їдальнях або буфетах, переважна більшість (83%) купують продукти харчування самостійно. І тут ми бачимо явний ухил до обласного центру: у Харкові частка таких осіб сягає 93%, у містах області – 79%, а в селах – лише 55%. Для пільгових категорій учнів надається безкоштовне харчування. За даними дослідження, 12% опитаних учнів отримують безкоштовне харчування. Водночас у селах частка таких осіб вища – 16%. У містах і селищах міського типу області – 12%, в обласному центрі – 10%. Проте безоплатне харчування не повністю забезпечує їхні потреби в продуктах харчування, тому значна частина пільговиків (63%) купує продукти харчування самостійно. Крім того, близько третини учнів (30%), які користуються шкільними їдальнями, відзначили організовану оплату за харчування батьків. Така практика характерна переважно для сільських шкіл, де частка таких респондентів досягає 57%. У містах та селищах області – 37% учнів зазначили, що користуються практикою організованої оплати харчування батьками. Частка таких осіб у Харкові становила лише 19%. Проте, навіть якщо батьки оплачують харчування, більшість учнів (73%) додатково купують продукти самостійно. Більшість учнів, які самостійно купують продукти харчування в шкільних їдальнях, витрачають від 16 до 30 грн. Згідно з відповідями учнів, частка таких осіб становить 59%; 22% учнів витрачають на харчування в школі 15 грн. 10% студентів витрачають в день від 31 до 45 грн.; 9% учнів дозволяють собі щодня витратити на харчування в школі більше 46 грн. Примітно, що порівняння відповідей учнів із відповідями батьків на запитання про те, скільки грошей виділяється дитині на харчування в школі, показує значні відмінності. Так, частка батьків, які виділяють на харчування дітей до 15 грн., становила лише 12%; 63% батьків дають дітям від 16 до 30 грн на харчування; 10% батьків дають від 31 до 45 грн на день (тут свідчення дітей і батьків зійшлися); 15% батьків виділяють своїм дітям на харчування понад 46 грн. Ця розбіжність в оцінках батьків і учнів пояснюється тим, що батьки дають більше, ніж діти витрачають. Економлячи на їжі, діти відкладають гроші на інші потреби. Загалом шкільне харчування займає важливе місце в загальній структурі харчування учнів. Значною мірою це стосується обідів: 61% опитаних учнів

відзначили обід у школі як звичайний прийом їжі в дні відвідування школи. При цьому 46% учнів обідають поза школою. Що стосується сніданку в школі, то лише 21% учнів назвали його звичним прийомом їжі. Більш поширеним варіантом ранкового прийому їжі є сніданок вдома (72% учнів). Примітно, що у відповідях на питання про основні прийоми їжі, які передбачають найбільший обсяг та/або найбільшу різноманітність страв, саме обіди в школі займають перше місце: 41% учнів вважають їх одними з основних. Важливим аспектом якості харчування є його режим. Зокрема, актуальним питанням залишається наявність чітко визначеного часу прийому їжі. Дані досліджень показують, що майже половина учнів (46%) їдять усі страви щодня приблизно в один і той же час. Для 28% учнів замовляється лише харчування в школі, що, безсумнівно, додає актуальності питанню організації шкільного харчування: завдяки організованому харчуванню в школі підтримується правильний раціон. Незначна частина (7%) дотримується однакового часу прийому їжі лише поза школою. А 19% учнів не мають певного часу прийому їжі. Найбільше занепокоєння викликає те, що існуюча система організації харчування учнів не здатна повністю захистити учнів від дефіциту харчування. Так, за даними дослідження, 8% учнів залишаються голодними в школі майже щодня, 19% час від часу, 36% рідко, і лише 37% ніколи не стикалися з цією проблемою. Це питання менш актуальне для Харкова, де щодня голодують 6% учнів, а ніколи 14%. Ситуація така значно гірше в містах області (12% голодують щодня, 24% час від часу) та селах (10% голодують у школі щодня, 21% час від часу).

Оцінка шкільного харчування учнями, батьками та вчителями. Щоб виявити думку учнів, батьків та вчителів про роботу шкільних їдалень, респондентам було запропоновано оцінити декілька параметрів: 1) ставлення персоналу їдальні, 2) роботу розклад, 3) санітарний стан, чистота, 4) якість, смак страв, 5) ціни, 6) вибір (асортимент), 7) розмір порції. У цьому випадку використовувалася чотирибальна шкала оцінок: 4 – «дуже добре», 3 – «скоріше добре», 2 – «скоріше погано», 1 – «дуже погано». Самі учні оцінюють ситуацію з харчуванням у школах загалом досить позитивно. За всіма оцінюваними параметрами середні бали знаходяться в межах 3,1-3,5. Водночас учні Харкова оцінюють роботу шкільних їдалень дещо вище, ніж учні обласних шкіл. В першу чергу відмінності в оцінках стосуються різноманітності вибору та розміру порцій. Загалом розмір порцій та асортимент можна вважати найбільш проблемними аспектами шкільних їдалень. Так, розмір порції негативно оцінили 20% учнів (6% – «дуже погано», 14% - «скоріше погано»), а різноманітність вибору оцінили 19% (6% - «дуже погано», 13% - «досить погано»). Дещо менш проблемними є ціни (6% – «дуже погано», 12% – «скоріше погано»), якість, смак страв і санітарний стан, чистота (5% - «дуже погано», 11% - «скоріше погано»). Батьки менше поінформовані про роботу шкільних їдалень, значна частка затруднялася з відповіддю (за різними параметрами від 17 до 20%). Але загалом у їхніх відповідях також переважають позитивні оцінки: діапазон середніх балів 3,0 – 3,4. У батьків найбільше невдоволення викликають такі аспекти роботи шкільних їдалень, як асортимент (5% – «дуже погано», 13% – «скоріше погано»), розмір і якість порцій, смак страв (3% – «дуже погано»), погано», 12% – «скоріше погано»). Найвищу оцінку серед педагогів отримала робота шкільних їдалень: середні бали коливаються в межах 3,3 – 3,7.

Незначна частка вчителів пов'язує проблеми шкільних їдалень переважно з різноманітністю вибору (2% – «дуже погано», 7% – «скоріше погано») та розміром порцій (1% – «дуже погано», 6% – «досить погано»). Також респондентам було поставлено відкрите запитання про недоліки шкільних їдалень. Відповіді учнів на це питання дещо зміщують акценти. Тож високі ціни виходять на перше місце (5,2%). Також серед основних недоліків часто називали погане харчування (4,4%), убогий асортимент, одноманітність страв, відсутність вибору (4,4%), великі черги, багато людей (3,9%), антисанітарія, бруд (3,7%). Основними недоліками, на думку батьків, є убогий асортимент, одноманітність страв, відсутність вибору (7,3%), погане харчування (5,7%), великі черги, багато людей (4,4%), малі порції (3,5%), антисанітарія, бруд (3,5%). Перераховувати недоліки шкільних їдалень вчителі загалом менш схильні. Серед відповідей на відкрите запитання найчастіше зустрічаються убогий асортимент, одноманітні страви, відсутність вибору (7,4%), антисанітарія, бруд (5,1%), високі ціни (2,6%), погана їжа (2,2%). У ході дослідження учнів, які харчуються в шкільних їдальнях, а також їхніх батьків просили оцінити своє ставлення до шкільного харчування. Дані опитування свідчать про переважання позитивних оцінок. Так, відповіді «дуже подобається» і «скоріше подобається» дали 66% учнів і 49% батьків. Негативне ставлення (відповіді «зовсім не подобається», «скоріше не подобається») властиве лише 9% учнів, які користуються послугами шкільних їдалень, і 14% їхніх батьків. У Харкові позитивні оцінки вищі: 76% учнів обласного центру дали відповіді «подобається» і «скоріше подобається». При цьому серед учнів сільських шкіл частка таких респондентів становила 57%, а в містах області – 52%. У свою чергу, тих учнів, які не харчуються в шкільних їдальнях, та їхніх батьків запитували про причини відмови від такого харчування (частка таких учнів у загальній кількості населення становить 18%, батьків – 14%). Дві основні причини, про які говорять як учні, так і їхні батьки, це несмачні страви в шкільних їдальнях/буфетах (44% учнів, 45% батьків) і достатність домашнього харчування та перекусів (43% учнів, 31% батьків). Причиною відмови від харчування в шкільній їдальні незадовільні санітарні умови назвали 26% учнів та 12% батьків.

Здорове харчування в житті школярів. Загалом серед опитаних школярів спостерігається високий інтерес до теми здорового харчування: 70% респондентів зазначили, що ця тема «дуже цікава» або «скоріше цікава». Водночас більший інтерес до здорової їжі спостерігається у Харкові (74% зацікавлених). У селах та містах області частка таких осіб становить відповідно 64% та 66%. 68% опитаних учнів вважають своє харчування корисним для здоров'я (сума відповідей «безумовно так» і «скоріше так» на запитання «Чи вважаєте ви, що ваша дієта корисна для здоров'я?»). Однак існують суттєві відмінності в оцінках цього аспекту харчування учнів Харкова та населених пунктів області. Якщо в обласному центрі 76% учнів вважають, що харчуються з користю для здоров'я, то в містах області цей показник знижується до 61%. а в селах – 57%. Більшість батьків (73%) також вважають, що їх дитина їсть здорову їжу. Примітно, що шкільне харчування вважають здоровим приблизно дві третини опитаних учнів (до уваги брали лише ті школи, де є їдальні чи їдальні): 65% оцінили його як «дуже здорове» або «швидше здорове». З такою думкою погоджуються 62% батьків. Водночас 81% учнів і 73% батьків оцінюють домашню їжу як здорову. Тут ми

також стикаємося з відмінностями в оцінках залежно від типу поселення. Здоровим шкільне харчування вважають 71% учнів Харкова, 66% учнів сільських шкіл і лише 56% учнів шкіл міст і селищ області. Що стосується домашнього харчування, то в Харкові його здоровим оцінюють 85% учнів, у містах області – 78%, а в селах – 71% учнів.

Висновки. На основі проведеного аналізу можна зробити декілька висновків: 1. Багато виявлених у ході дослідження особливостей системи шкільного харчування м. Харкова та області благотворно впливають на формування харчових звичок і моделей поведінки школярів. Отже, у школах є достатня організаційна та матеріальна база для організації правильного та здорового харчування. Для більшості учнів шкільне харчування є одним із основних прийомів їжі протягом дня. Таким чином, багато в чому саме шкільні обіди допомагають з часом дотримуватися режиму харчування. Тим самим позитивно впливаючи на здоров'я учнів і визначаючи їх харчові звички в довгостроковій перспективі, сприяючи орієнтації на здорове харчування. 2. Водночас на шляху вдосконалення системи шкільного харчування постає ряд проблем, які потребують невідкладного вирішення. По-перше, це проблема недоїдання. Дослідження показали, що значна частина учнів регулярно голодує під час навчання час у школі. Крім того, значна частина учнів відмовляється від їжі в школі або вдається до неї час від часу, віддаючи перевагу як альтернативу принесеній із собою домашньої їжі, яка представлена переважно бутербродами, фруктами та печивом, або купленої на перервах на вулиці. У всіх випадках ці альтернативи не забезпечують повноцінне здорове харчування. 3. Відмова від їжі в шкільній їдальні найчастіше викликана такими причинами, як погане харчування в школах, наявність достатньої кількості їжі з собою, неналежні санітарні умови в їдальнях. При всій умовності характеристик харчових продуктів з точки зору смаку («несмачне» – це дуже суб'єктивна ознака, яка не означає відсутність користі або об'єктивно погано приготовлену їжу), виконання санітарних норм викликає сумніви. 4. За багатьма проаналізованими параметрами ситуація в області гірша, ніж в обласному центрі. Тому в ході реалізації програм та проектів, спрямованих на вдосконалення системи шкільного харчування, особливу увагу слід приділяти співпраці з об'єднаними територіальними громадами. 5. Висока оцінка важливості здорового харчування та перелічена кількість проблем, з якими стикаються учні у прагненні до здорового харчування, свідчить про наявність соціального запиту на здорове харчування та говорить про необхідність реалізації цього запиту. Living Lab є одним із інноваційних підходів до пошуку шляхів трансформації харчової системи. Живі лабораторії мають на меті залучити більше користувачів до оцінки продукту чи послуги порівняно з іншими тематичними дослідженнями [10]. Вони включають такі компоненти, як співтовариство знань, планування політики, впровадження та підтвердження політик і дій, складність рішень тощо. Одна з головних ідей створення та управління Living Lab полягає в активному залученні користувачів та експериментуванні в реальному житті з інноваційними рішеннями та багатогранний підхід.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. WHO (2020), Healthy diet. URL: <https://www.who.int/ru/newsroom/fact-sheets/detail/healthy-diet> (дата звернення: 08.10.2021).
2. Baran, G. & Berkowicz, A. (2020). Sustainability Living Labs as a Methodological Approach to Research on the Cultural Drivers of Sustainable Development. *Sustainability*, vol. 12 (12). 1-16. <http://dx.doi.org/10.3390/su12124835>

Стаття надійшла до редакції 01.10.2023.

Стаття рекомендована до друку 15.11.2023.

Nikulin Vyacheslav

PhD (Sociology), Associate Professor, Associate Professor Higher Education Institution of the Department of Political Sociology, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: v.s.nikulin@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-0641-2746>

Kizilov Oleksandr

PhD (Sociology), Associate Professor, Associate Professor Higher Education Institution of the Department of Sociological Research Methods, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: a.kizilov@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0001-8692-8691>

Yashkina Daria

Senior Laboratory Assistant of the Department of Political Sociology, School of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University, 4, Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: yashkinadarya96@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4454-4555>

SOCIAL DEMAND FOR HEALTHY FOOD FOR PUPILS IN UKRAINE: CASE OF KHARKIV REGION

The article discusses the issue of healthy eating in Ukraine, namely the public demand for healthy eating and, as a result, the demand for reforming the nutrition system. The focus of the study is on students, which was done for several reasons: eating habits are formed at school age and become the basis for attitudes towards nutrition in adulthood; students are a social group that is particularly influenced by media marketing technologies and the advertising industry. Marketing in the media mainly promotes fast food and other types of junk food, which contradicts the formation of a healthy lifestyle. The Department of Science and Education of the Kharkiv Regional State Administration, together with V. N. Karazin Kharkiv National University, conducted a survey of 8-11th grade students of general secondary education institutions in Kharkiv region about their diet at school and at home. The online survey of students lasted from March 10 to April 12, 2021. A survey of parents and teachers of students was conducted from April 26 to July 1, 2021. The article analyzes the results of the study of nutrition in schools in Kharkiv region in several areas: sufficiency, accessibility of school meals, habits and attitudes. One of the main conclusions reached by the authors is that there is a demand for healthy food in schools and for improving the school diet. This conclusion raised the following research question: how to meet this demand. However, this issue is a systemic one, and therefore its solution plan should

include the interests of all stakeholders. Based on the common areas of the concept of sustainable development and the theory of social cohesion, the authors propose the introduction of innovative living laboratories. Innovation laboratories are aimed at involving consumers in the evaluation of products and services along with other stakeholders. The article was published within the framework of the project "Stimulating Urban Food System Transformation through the Implementation of Innovative Living Laboratories" (FUSILLI) under the grant agreement № 101000717 (HORIZON2020).

Keywords: *healthy food, pupils' nutrition, social demand, sustainable development, social cohesion, Food2030, living labs.*

REFERENCES

1. WHO (2020), Healthy diet. Retrieved from <https://www.who.int/ru/newsroom/fact-sheets/detail/healthy-diet>.
2. Baran, G. & Berkowicz, A. (2020). Sustainability Living Labs as a Methodological Approach to Research on the Cultural Drivers of Sustainable Development. *Sustainability*, vol. 12 (12). 1-16. <http://dx.doi.org/10.3390/su12124835>.

The article was received by the editors 01.10.2023.
The article is recommended for printing 15.11.2023.